the srijan school

कक्षा –दशमी (x)

विषयः –संस्कृतम्

[द्वन्द्व ,बहुव्रीहि,अव्ययीभाव समासाः]

द्वन्द्वः समासः

जब सभी पदों की प्रधानता होती है तथा उनको मिलाकर एक पद बनाया जाता है, तब उसे द्वन्द्व समास कहते हैं। इसके तीन प्रकार होते हैं–

द्वन्द्वः समासः

इतरेतर द्वन्द्वः

शब्दों की संख्या के अनुसार ही समास का वचन होता है और अन्तिम शब्द का ही लिंग समास का लिंग होता है। जैसे–

1. रामः च लक्ष्मणः च = रामलक्ष्मणौ
2. कृष्णः च रामः च श्यामः च = कृष्णरामश्यामाः

समाहार द्वन्द्वः

जातिवाचक शब्दों का समास होता है, विग्रह के अन्त में 'समाहारः' लिखा जाता है और समास होने पर शब्द के अन्त में नपुं०/एक० का प्रयोग होता है। जैसे–

1. पाणी च पादौ च तेषां समाहारः = पाणिपादम्
2. गोधूमं च चणकं च तयोः समाहारः = गोधूमचणकम्

एकशेष द्वन्द्वः

केवल युगल शब्दों का ही समास होगा। दो शब्दों के होने पर अन्त में द्विवचन अथवा दो से अधिक शब्दों के होने पर अन्त में बहुवचन होगा। जैसे–

1. माता च पिता च = पितरौ
2. भ्रातरः च भगिनी च = भ्रातरः
3. भ्राता च भगिनी च = भ्रातरौ

अभ्यासप्रश्नाः (द्वन्द्वः समासः)

बहुविकल्पीयाः/सैद्धान्तिक-प्रश्नाः

अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां समासं विग्रहं वा विकल्पेभ्यः चित्वा लिखत–

1. **धैर्यम् च उत्साहः च स्वाध्यायः च सन्तोषः च सद्गुणाः सन्ति।**
   (क) धैर्यम् उत्साहः स्वासन्तोषः
   (ख) धैर्योत्साहस्वाध्यायसन्तोषाः
   (ग) धैर्यमोत्साहस्वाध्यायाः सन्तोषाः च
   (घ) धैर्यम् उत्साह स्वाध्याय सन्तोषाः च
2. **तौ दम्पती परस्परम् अवलोकयन्तौ अतिष्ठताम्।**
   (क) पति (ख) जाया च पतिः च (ग) पतिपत्न्यौ (घ) दम्पत्यौ
3. **अधिकांशः जनाः कलहेन च विवादेन च समयं यापयन्ति।**
   (क) कलहविवादाः (ख) कलहेन विवादेन (ग) कलहविवादेभ्यः (घ) कलहविवादाभ्याम्
4. **बकस्य च हंसस्य च रूपम् एकमेव भवति।**
   (क) बकयोः हंसयोः (ख) हंसबकयोः (ग) बकहंसयोः (घ) बकहंसः
5. **पिककाकयोः भेदं कथय।**
   (क) पिकः च काकः च तयोः (ख) पिकः च काकयोः च (ग) काकः च पिकयोः च (घ) पिकयोः काकयोः च
6. **नीरक्षीरविवेके तु हंसो हंसः बको बकः।**
   (क) नीरम् क्षीरम् विवेके
   (ख) नीरे-क्षीरे विवेके
   (ग) नीरम् च क्षीरम् च तयोः विवेके
   (घ) नीरम् क्षीरम् विवेकम्

7. तस्य पितरौ पूजनीयौ स्तः।

(क) माता च माता च (ख) पिता च पिता च (ग) माता च पिता च (घ) मातृ च पितृ च

8. तत्र युधिष्ठिरः च भीमः च दृश्येते।

(क) युधिष्ठिरभीमाः (ख) युधिष्ठिरौ (ग) युधिष्ठिरभीमाभ्याम् (घ) युधिष्ठिरभीमौ

9. तस्य समीपे धनुश्शक्तिगदाचक्राणि वर्तन्ते।

(क) धनुशक्तिः गदाञ्चक्राणि (ख) धनुः च शक्तिः च गदा च चक्रम् च

(ग) धनुः शक्तिः गदाः चक्राणि (घ) धनुर्शक्तिरचगदाञ्चक्राणि च

10. सङ्कल्पः एव वर्तमान देशकालपरिचायकः।

(क) देशकालं च परिचायकः (ख) देशस्य च कालस्य च परिचायकः

(ग) देशं कालञ्च परिचायकः (घ) देशेन कालेन च परिचायकः

11. कालः विभुशाश्वदखण्डः भवति।

(क) विभुर च शाश्वताः च अखण्डाः च (ख) विभुः च शाश्वत् च अखण्डः च

(ग) विभुशा च आश्वता च आखण्डाः च (घ) विभुः च शश्वता च आखण्डाः च

12. बालौ गृहाद् बहिः क्रीडतः।

(क) बालः च बालाः च (ख) बालः च बालः च (ग) बालाः च बालौ च (घ) बालौ च बालौ च

13. यूयं कथं अस्मिन् नतोन्नते मार्गे क्रीडथ?

(क) नतम् च उन्नतम् च, तस्मिन् (ख) नतम् च उन्नते च

(ग) नते च उन्नतम् च (घ) नतानि च उन्नतम् च

14. शिशिरवसन्तौ पुनरायातः।

[All India 2013]

(क) शिशिरस्य वसन्तः (ख) शिशिरौ च वसन्तौ च (ग) शिशिराः वसन्ताः च (घ) शिशिरः च वसन्तः च

15. मातापितरौ पूजनीयौ।

[Delhi 2015]

(क) मातुः पितुः च (ख) मातरौ पितरौ च (ग) माता च पिता च (घ) मात्रोः पित्रोः च

16. न गर्वो न दैन्यं न च क्रोधलोभौ।

[All India 2015]

(क) क्रोधस्य लोभस्य च (ख) क्रोधः च लोभः च (ग) क्रोधौः च लोभौ च (घ) क्रोधाय लोभः

बहुव्रीहिः समासः

(जब पूर्व पद और उत्तर पद की प्रधानता न होकर अन्य पद की प्रधानता होती है, तो उसे बहुव्रीहि समास कहा जाता है। इस समास में अन्य पद के अनुसार ही बनने वाले पद के लिंग, विभक्ति व वचन निर्धारित होते हैं।)

जैसे—

1. पीतम् अम्बरं यस्य सः	पीताम्बरः	2. शुभम् आननं यस्याः सा	शुभानना
3. प्रभूतं सलिलं यस्मिन् तत्	प्रभूतसलिलम्	4. शुद्धम् जलम् यस्याः सा	शुद्धजला
5. पवित्रम् कर्म यस्य सः	पवित्रकर्मः	6. गौराणि अङ्गानि यस्य सः	गौराङ्गः
7. हिमानि एव शिखराणि यस्य सः	हिमशिखरः	8. कृष्णम् आननम् यस्याः सा	कृष्णानना

अभ्यासप्रश्नाः (बहुव्रीहिः समासः)

बहुविकल्पीयाः/सैद्धान्तिक-प्रश्नाः

अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां समासं विग्रहं वा विकल्पेभ्यः चित्वा लिखत—

1. बालकः विकलाङ्गो भूत्वा दुःखी भवेत्।

(क) विकलं अङ्गानि येन सः (ख) विकलानि अङ्गम् यः सः

(ग) विकलानि अङ्गानि यस्य सः (घ) विकलं अङ्गं यः सः

18. **<u>सर्वधर्मविद्</u> आचार्यः द्रोणिमुपादिशत्।**

(क) सर्व धर्म जानाति (ख) सर्व धर्मान् जानाति

(ग) सर्वम् धर्मम् वेत्ति (घ) सर्वान् धर्मान् वेत्ति यः सः

19. **<u>धर्मज्ञः</u> आचार्यः आगच्छति।**

(क) धर्म जानाति यः सः (ख) धर्मान् जानामि (ग) धर्मान् जानाति यः सः (घ) धर्मम् ज्ञायते यः

20. **कालः <u>सर्वज्ञः</u> वर्तते।**

(क) सर्वम् जानाति इति (ख) सर्व जानाति यः सः (ग) सर्वस्य ज्ञः (घ) सर्वम् जानाति येन सः

21. **भीमः <u>वृकोदरः</u> आसीत्।**

(क) वृकः उदरः यस्य सः (ख) वृकस्य इव उदरम् यस्य सः (ग) वृकः ओदरः यस्य सः (घ) वृकः एवं उदरं येन सः

22. **<u>पीतदुग्धः</u> बालकः प्रसन्नः अस्ति।** **[Delhi 2011]**

(क) पीतं दुग्धम् (ख) पीतं दुग्धं यया सा (ग) पीतं दुग्धं येन सः (घ) पीतं दुग्धं यस्यात् सः

23. **<u>बहुफलः</u> वृक्षः अत्र शोभते।** **[Delhi 2011]**

(क) बहूनि फलानि (ख) बहूनि फलानि यस्मिन् सः (ग) बहूनां फलानां समाहारः (घ) बहूनि फलानि, सः

24. **<u>अधीतं व्याकरणं येन सः</u> (नरः) आगच्छति।** **[All India 2011]**

(क) अधीतव्याकरणः (ख) अधीतव्याकरणम् (ग) अधीतव्याकरणा (घ) अधीतव्याकरण

25. **<u>श्वेताम्बरा</u> अत्र विराजते।** **[All India 2011]**

(क) श्वेतम् अम्बरं यस्याः सा (ख) श्वेतम् अम्बरं यस्य सः (ग) श्वेतम् अम्बरम् (घ) श्वेता अम्बरा

26. **<u>प्रतिहतम् अन्तःकरणम् यस्य सः</u> प्रच्छन्नभाग्यः अचिन्तयत्।** **[All India 2012]**

(क) प्रतिहतमन्तः करणम् (ख) प्रतिहतकरणम् (ग) प्रतिहतान्तःकरणः

27. **एकदा <u>सिद्धः अर्थः यस्य सः</u> विहाराय नगरम् अगच्छत्।** **[All India 2012]**

(क) सिद्धोऽर्थः (ख) अर्थसिद्धः (ग) सिद्धार्थः

28. **<u>दुष्टा बुद्धिः यस्य सः</u> सद्वचनानि तिरस्कृत्य प्राचलत्।** **[Delhi 2013, 2014]**

(क) दुष्टबुद्धिः (ख) दुष्टेन बुद्धिः (ग) बुद्धिदुष्टाः (घ) दुष्टाद् बुद्धिः

29. **सः बाल्यात् एव <u>नीरक्षीरयोः विवेकं कर्तुं शीलं यस्य सः</u> आसीत्।** **[Delhi 2013]**

(क) नीरक्षीरी (ख) नीरक्षीरः (ग) नीरक्षीरविवेकी (घ) नीरक्षीरविवेकः

30. **<u>विमूढा धीः यस्य सः</u> पक्वं फलं त्यक्त्वा अपक्वं खादति।** **[All India 2013, Delhi 2016]**

(क) विमूढाधी (ख) विमूढधीः (ग) विमूढीधीः (घ) धीविमूढा

31. **<u>दुष्टबुद्धिः</u> सद्वचनानि तिरस्कृत्य प्राचलत्।** **[All India 2013]**

(क) दुष्टेन बुद्धिः (ख) बुद्धिः दुष्टं यस्य सः (ग) दुष्टा बुद्धिः यस्य सः (घ) दुष्टात् बुद्धिः

32. **ध्यानमग्नः <u>स्थितप्रज्ञ</u> इव तिष्ठामि।** **[Delhi 2014]**

(क) स्थितः प्रज्ञः यस्य सः (ख) स्थितः प्रज्ञाः यस्याः सा (ग) स्थिता प्रज्ञा यस्य सः (घ) प्रज्ञा स्थिता यस्याः सा

33. **<u>प्रतिहतम् अन्तःकरणम् यस्य सः</u> प्रच्छन्नभाग्यः अचिन्तयत्।** **[All India 2014, 2016]**

(क) प्रतिहतकरणम् (ख) प्रतिहतमन्तःकरणम् (ग) प्रतिहतान्तःकरणः (घ) अन्तः करणप्रतिहतम्

34. **<u>पीतदुग्धा</u> बालिका विद्यालयं गच्छति।** **[All India 2014]**

(क) पीतं दुग्धं यया सा (ख) पीतं दुग्धं येन सः (ग) दुग्धं पीतं यस्मिन् सः (घ) पीतं दुग्धं यस्मै सः

35. दत्तं धनं यस्मै सः जनः आगच्छति।

(क) दत्तधनम् (ख) दत्तधनः (ग) दत्तधनाय (घ) दत्तधनस्य [Delhi 2015]

36. पीतदुग्धा बालिका भ्रमति।

(क) पीतं दुग्धम् (ख) पीतं दुग्धं येन सः (ग) पीतं दुग्धं यया सा (घ) पीतं च दुग्धं च [Delhi 2015]

37. सिद्धः अर्थः यस्य सः विहाराय वनम् अगच्छत्।

(क) सिद्धार्थस्य (ख) सिद्धार्थः (ग) सिद्धार्थौ (घ) सिद्धार्थाः [All India 2015]

38. तस्मिन् उद्याने बहुफलः वृक्षः अस्ति।

(क) बहूनि फलानि यस्मिन् सः (ख) बहूनि च फलानि च (ग) बहूनि फलानि (घ) बहूनि फलानि येषु ते [All India 2015]

39. पीतदुग्धः बालः विद्यालयं गच्छति।

(क) पीतं दुग्धं यया सा (ख) पीतं दुग्धं यस्मै सः (ग) दुग्धं पीतं यस्मिन् सः (घ) पीतं दुग्धं येन सः [Delhi 2016]

40. पीताम्बरः हरिः क्षीरसागरे शेते।

(क) पीतम् अम्बरं यस्य सः (ख) पीतम् अम्बरा यस्य (ग) पीतानि अम्बराणि यस्या सा [All India 2016]

अव्ययीभावः समासः

इस समास में पूर्व पद अव्यय होता है और उसी की प्रधानता होती है, अर्थात् बनने वाले नए पद का निर्माण उसी के अनुसार होता है। इस समास से युक्त पद का प्रथम पद उपसर्ग (अव्यय) होता है और अन्त में नपुंसक लिंग, एकवचन होता है।

अव्ययीभाव समास का विग्रह करने की विधि–

क्र०सं०	अव्यय/उपसर्ग	अर्थ	विभक्तिः	उदाहरण
1.	उप	समीपम् (पास)	षष्ठी	रामस्य समीपम्– उपरामम्, आसनस्य समीपम्– उपासनम्
2.	निर्/निस् (विग्रह के पहले शब्द का पहला अक्षर यदि क्, ख्, या प्, फ् हो तो 'निर्' को 'निस्' हो जाता है।)	अभावः (न होना)	षष्ठी	जनानाम् अभावः– निर्जनम् फलस्य अभावः– निष्फलम्
3.	अनु	योग्यम् (योग्यता) पश्चात् (पीछे)	षष्ठी	रामस्य योग्यम्– अनुरामम् प्रयोजनस्य पश्चात्– अनुप्रयोजनम्
4.	प्रति	वीप्सा (दोहराना)	द्वितीया/सप्तमी	गृहम् गृहम्-इति– प्रतिगृहम् गृहे गृहे इति– प्रतिगृहम्
5.	यथा	अनतिक्रम्य (पदार्थानतिवृत्तिः) (उल्लंघन न करके)	द्वितीया	बलम् अनतिक्रम्य– यथाबलम् शक्तिम् अनतिक्रम्य– यथाशक्ति
6.	स	साथ, सहित, समान	तृतीया	रामेण सह– सरामम् घृतेन सहितम्– सघृतम्

अभ्यासप्रश्नाः (अव्ययीभावः समासः)

बहुविकल्पीयाः/सैद्धान्तिक-प्रश्नाः

अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां समासं विग्रहं वा विकल्पेभ्यः चित्वा लिखत–

1. **धर्ममतिः सकरुणम् उच्चैः अक्रन्दत्।**
   (क) करुणया सहितम् (ख) करुणेन सहितम् (ग) करुणायाः सहितम् (घ) करुणा सहितम्
2. **बालकः प्रतिदिनं उद्याने विहरति।**
   (क) दिनस्य दिनस्य इति (ख) दिन दिन प्रति (ग) दिनं दिनं इति (घ) प्रति प्रति दिनं
3. **माता प्रतिदिनं देवालयं गच्छति।**
   (क) प्रति दिनम् (ख) दिनस्य प्रति (ग) दिनं दिनम् इति (घ) दिने यावत्
4. **प्रतिचक्रम् उत्कीर्णम् अस्ति।**
   (क) प्रति प्रति चक्रम् (ख) चक्रम् चक्रम् इति (ग) चक्रम् प्रति (घ) प्रत्यचक्रम्
5. **प्रत्येकं अयनस्य अवधिः षण्मासाः भवति।**
   (क) प्रति एकम् (ख) एकम् प्रति (ग) एकम् एकं इति (घ) एके एके इति
6. **सः उपनेत्रम् धारयति।**
   (क) नेत्रस्य योग्यम् (ख) नेत्रयोः समीपम् (ग) नेत्रम् अनतिक्रम्य (घ) नेत्रम् नेत्रम् इति
7. **रामः अनुजेन सह वनम् अगच्छत्।**
   (क) सानुजेन (ख) सानुजः (ग) सानुजाम् (घ) सानुजम्
8. **यथासमयं सर्वेषां महत्त्वं विद्यते।**
   (क) समयम् अनतिक्रम्य (ख) समयः अनतिक्रम्य (ग) समयम् अतिक्रम्य (घ) समयम् अपिक्रम्य
9. **मयूरः साट्टहासम् प्रविशति।**
   (क) अट्टहासस्य सह (ख) अट्टहासेन सह (ग) अट्टहासम् सह (घ) अट्टहासः सह
10. **प्रतिजनम् भोजनं प्राप्तव्यम्।**
    (क) जनम् जनम् इति (ख) जनेन जनेन इति (ग) जनस्य जनस्य इति (घ) जनानां जनानाम् इति
11. **सार्थकं जनं अन्वेषय।**
    (क) अर्थेण सादृश्यम् (ख) अर्थेण युक्तः (ग) अर्थेण मुक्तः (घ) अर्थेण सह